

Shahid Bahonar
University of Kerman

Iranian Civilization Research

Online ISSN: 2821 - 0867

Iranian Civilization Research, Volume 5, Issue 1 - Serial Number 9, September 2023

Explaining the pattern of power production in Ferdowsi's Shahnameh

Mehdi Shahin ¹ , Hamid Ahmadinejad ^{2✉}

¹. Associate Professor Department of Political Science and International Relations, Lorestan University, Khorramabad, Iran,

E-mail: shahin.m@lu.ac.ir

². Lecturer and Postdoctoral Researcher of International Relations, Kharazmi University, Tehran, Iran (Corresponding Author)*

E-mail: ahmadinejad@khu.ac.ir

Article Info	ABSTRACT
<p>Article type: <i>Research Article</i></p> <p>Article history: Received: <i>14 Jan 2023</i> Revised: <i>15 April 2023</i> Accepted: <i>12 August 2023</i> Published online: <i>25 September 2023</i></p> <p>Keywords: <i>Shahnameh</i> <i>international relations</i> <i>material power</i> <i>immaterial(normative) power</i> <i>self-other</i></p>	<p>In the science of international relations, some theories consider material elements and some normative-value elements to have priority in power building. Based on this assumption, the aim of this study is to identify the pattern of power production in Ferdowsi's Shahnameh as one of the most important platforms for Iranian identity formation. Using a Directed qualitative content analysis, two questions are posed: 1) How are the elements and patterns of international relations formulated in Shahnameh? 2) What are the guiding elements (material and immaterial) for Iran's power production vis-à-vis others and how are they applied in Shahnameh? The authors selected constructivism as a theoretical framework to investigate these questions. The results of the study show that there are both normative and material models of international relations in the Shahnameh and The production of power by the Iranian actor to another behavior and it depends on how Iran perceives their identity.</p>

Cite this article: Shahin, Mehdi. Ahmadinejad, Hamid. (2023). **Explaining the pattern of power production in Ferdowsi's Shahnameh**, Iranian Civilization Research, 5(1) 122-139.

© The Author(s).

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman.

DOI: 10.22103/JIC.2023.21246.1184

English Extended Abstract

1. Introduction

There are two perspectives on the preservation and production of power. One perspective considers power to be derived from material elements such as military, economic, population, and land capabilities. Another perspective of view considers non-material elements such as values, culture, and norms to be more important. In many countries, the factors that have shaped their identity have a significant influence on prioritizing one of these perspectives. In this framework, Ferdowsi's *Shahnameh*, as one of the most important sources of Iranian identity, has many themes based on which one can understand a power production model. The stories in *Shahnameh* show that Ferdowsi, in this book, paid special attention to all tools for gaining and maintaining power based on his own circumstances and relationships between himself and others. Based on this assumption, the aim of this study is to identify the pattern of power production in Ferdowsi's *Shahnameh* as one of the most important platforms for Iranian identity formation. Using a Directed qualitative content analysis, two questions are posed: 1) How are the elements and patterns of international relations formulated in *Shahnameh*? 2) What are the guiding elements (material and immaterial) for Iran's power production vis-à-vis others and how are they applied in *Shahnameh*?. The innovation of this article is that understanding Ferdowsi's attitude to using the tools of power will lead to the understanding of the cause of most of the political actions in the *Shahnameh*. On the other hand, understanding how material and non-material elements of power are applied in works such as *Shahnameh* can facilitate indigenous theoretical development as a recent concern.

2. Research Methodology

The research method for this article is directed qualitative content analysis. In this method, the main concepts of the subject, i.e. the constituent components of power from Ferdowsi's perspective (material and non-material elements), are extracted based on the selected theoretical approach. In the next step, these concepts are interpreted by referring to some poetry of the *Shahnameh* as research data. This method is a suitable way to achieve the research goal because it seeks to understand the opinion and infer the specific characteristics of a text.

3. Discussion

Ferdowsi is a guide and stabilizer of a part of Iran and Iranian identity. Identity means our understanding of who we are and who others are) Jenkins, 2004: 5). In this sense, although the *Shahnameh* is a literary-epic work, it actually expresses the needs that a nation needs to form its identity. Based on the assumption that all international relations revolve around war and peace (Bagheri Dolatabadi and Hanani, 2020: 2); elements such as depicting friends and enemies, physical and identity demarcation, regional wars, larger wars like the war between Iran and China or Iran and Rome, as well as military alliances (China-Rome alliance against Iran) all indicate the existence of an international relations perspective in *Shahnameh*. However, the main point is that the concepts of international relations in *Shahnameh* are not limited to realist theories alone, but there are also many signs of non-materialistic concepts in them. Because despite acknowledging the role of material elements, Ferdowsi considers priority to those concepts such as norms, values and rules. In this sense, in *Shahnameh*, Ferdowsi considers the material elements such as war and military power as the last resort for preserving the principles and ideals of Iran (Sadeghi and Tatari, 2011: 97). In contrast, the revival of Iranian identity through language, religious concepts, moral

English Extended Abstract

myths, and human characteristics indicates that non-material elements in Shahnameh have a greater role than war in preserving Iranian identity. Therefore, according to Sajjad Aydenloo, Iranian values mentioned in Shahnameh can serve as a practical model for contemporary life (Aydenloo, 2023). Considering the position, value, and importance of diplomatic tools in Shahnameh, it can be said that this book, which begins with praise for wisdom and is therefore called "the book of wisdom" by some, is a work related to all nations, a work that It can be called one of the leaders in the field of dialogue in the international system (Azghandi and Mostakin, 2014: 27).

4. Conclusion

Ferdowsi revived the Iranian identity in the light of Shahnameh. In this process, he had a comprehensive view of the relations between Iran and others. In his work, most of the concepts and elements of international relations, such as balance of power, power structure, union and coalition, etc., can be recovered. An important point that should not be overlooked is Ferdowsi's prescription of power production strategies by Iranians in the international and regional, in dealing with others. In this sense, Ferdowsi does not rely solely on material resources against others like realists do, nor does he rely solely on non-material elements like idealistic approaches. Instead, like the theorists of the Constructivists, while emphasizing both of these elements, he ultimately prioritizes normative and value-based elements. From this point of view, Ferdowsi can be called a realist constructivist who allows the Iranian actor to use a certain type of power in accordance with the identity of the actor against Iran. This means that whenever «another» defines their identity as an enemy and remains within that framework without aggression or trespassing against Iran, Ferdowsi considers non-material elements as an appropriate strategy against them for changing their behavior. However, when this other transforms from an enemy framework to a belligerent adversary who takes up arms, Ferdowsi considers the use of elements such as war and military power by Iranian actors legitimate. But what is noteworthy in this regard is that even in confrontation with this belligerent adversary until the last moment, Iranian actors strive to employ non-material and value-based elements against them. This means that Iran and Iranians do not resort to the use of hard power until they are forced to do so, and that is when this adversary threatens the practical existence of Iranian identity, land, and ideals. In short, Ferdowsi allows the use of material elements against threatening enemies and considers it legitimate to use non-material elements against those who are Iran's only rival or who do not intend to attack Iran's identity.

تبیین الگوی تولید قدرت در شاهنامه‌ی فردوسی

مهدی شاهین^۱، حمید احمدی نژاد^۲ ✉

^۱ دانشیار گروه علوم سیاسی و روابط بین‌الملل دانشگاه لرستان shahin.m@lu.ac.ir

^۲ مدرس دانشگاه خوارزمی تهران (نویسنده مسئول) ahmadinejad@khu.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
<p>نوع مقاله: مقاله پژوهشی</p> <p>تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۰/۲۲</p> <p>تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۱/۱۵</p> <p>تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۵/۱۷</p> <p>تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۰۶/۲۵</p> <p>کلیدواژه‌ها: شاهنامه روابط بین‌الملل قدرت مادی قدرت غیرمادی خود-دیگری.</p>	<p>در علم روابط بین‌الملل برخی از تئوری‌ها معتقد به اولویت عناصر مادی و برخی عناصر هنجاری-ارزشی را در قدرت‌سازی مقدم تلقی می‌کنند. با توجه به این مفروض، هدف این پژوهش شناسایی الگوی تولید قدرت در شاهنامه‌ی فردوسی به عنوان یکی از مهمترین بسترهای هویت‌ساز ایرانیان است. براساس روش تحلیل محتوای کیفی جهت‌دار دو سوال مورد پرسش قرار می‌گیرد؛ (۱) عناصر و الگوهای روابط بین‌الملل به چه صورت در شاهنامه صورت‌بندی شده است؟ (۲) عناصر (مادی و غیرمادی) هدایت‌گر تولید قدرت از سوی ایران در مقابل «دیگری» و کاربرد آنها در شاهنامه چگونه است؟. نویسندگان سازه‌انگاری را به عنوان چارچوب تئوریک قابل برای بررسی این سوالات برگزیدند. نتایج بررسی نشان می‌دهد شاهنامه دربردارنده‌ی الگوهای دوگانه‌ی هنجاری و مادی روابط بین‌المللی است و در این میان نوع تولید قدرت از سوی بازیگر ایرانی به رفتار «دیگری» و در نتیجه نحوه‌ی درک آن به عنوان بازیگر مقابل ایران وابسته است.</p>

استاد: شاهین، مهدی؛ احمدی نژاد، حمید (۱۴۰۲). تبیین الگوی تولید قدرت در شاهنامه‌ی فردوسی، پژوهشنامه تمدن ایرانی، ۵ (۱) ۱۳۹-۱۲۲.

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان. © نویسندگان.

DOI10.22103/JIC.2023.21246.1184

۱. مقدمه

در خصوص حفظ و تولید قدرت دو دیدگاه وجود دارد. یک دیدگاه، تنها قدرت واقعی را برآمده از عناصر مادی مانند توان نظامی، اقتصادی، جمعیت، سرزمین و... می‌داند. در مقابل دیدگاهی دیگر تاکید می‌کند که عناصر غیرمادی مانند ایدئولوژی، فرهنگ، سرمایه‌ی اجتماعی، دیپلماسی، زبان و... تولیدکننده‌ی قدرت بوده و سرشت در حال تغییر سیاست حتی باعث اهمیت بیشتر این اشکال غیرملموس قدرت شده است (قربانی‌شیخ‌نشین، کرمی و عباس‌زاده، ۱۳۹۰: ۱۳۴). در بسیاری از کشورها مبانی هویت‌ساز و شکل‌دهنده به فرهنگ آنها غالباً تاثیر بسزایی در اولویت یافتن یکی از عناصر مادی یا غیرمادی قدرت‌ساز دارد. با توجه به این امر شاهنامه‌ی فردوسی به عنوان یکی از مهمترین منابع هویتی ایران، دربردارنده‌ی مضامین سیاسی بسیاری است که از این مضامین می‌توان به ایده‌ی الگوی تولید قدرت در صحنه‌ی تقابل یا تعامل با «دیگری ایران» اشاره کرد. کنکاش در شاهنامه نشان می‌دهد که به اقتضای شرایط و نوع رابطه‌ی خود و دیگری، قهرمان و شخصیت ایرانی داستان، به همه‌ی ابزارها در جهت کسب و حفظ قدرت توجه ویژه داشته است. به عنوان مثال در داستان‌هایی همانند رستم و سهراب و یا تقابل طهمورث با دیوان، فردوسی جنگ را ابزاری شایسته برای از بین بردن بدی دانسته و از سوی دیگر در داستان‌هایی همانند کشته شدن ایرج بر نفی خشونت یا در داستان فریدون بر کرامت، صلح و دوستی تاکید می‌کند. هدف این مقاله با توجه به مفروضات بیان شده آشکارسازی عناصر تولید قدرت از سوی بازیگر ایرانی در مقابل «دیگری» و شرایط بهره‌گیری از هر کدام از آنها است. مقاله مبتنی بر روش تحلیل محتوای کیفی جهت‌دار هدف مذکور را دنبال می‌کند. با توجه به این که آغاز پژوهش در این روش برآمده از چارچوب مفهومی می‌باشد، در نتیجه مفاهیم اصلی موضوع یعنی مولفه‌های سازنده‌ی قدرت از منظر فردوسی (ذیل دو عنصر مادی و غیرمادی) در راستای رویکرد تئوریک استخراج گردید. سپس با مراجعه به برخی ابیات شاهنامه به عنوان داده‌های تحقیق، این مفاهیم مورد تفسیر قرار گرفتند. از آنجا که این روش به دنبال فهم عقیده و استنباط خصوصیات خاص یک متن است، روش مناسبی برای رسیدن به هدف پژوهش می‌باشد.

پیشینه پژوهش

باقری دولت‌آبادی و خانی (۱۳۹۸) در مقاله «اندیشه‌های فردوسی و نظریه‌های روابط بین‌الملل؛ واقع‌گرایی یا آرمان‌گرایی» با بررسی تطبیقی نشان می‌دهند که فردوسی به لحاظ فرانظری سازه‌انگار و از منظر نظری یک واقع‌گرا است. سهامی (۱۳۹۸) در کتاب «روابط بین‌الملل و آداب دیپلماسی در شاهنامه» ضمن بررسی رد پای آداب دیپلماسی در شاهنامه، به بررسی مسائلی مانند تعاملات ایران و دیگر دولت‌ها، روش انتخاب سفیران، مذاکره و... پرداخته است. امید و احمدی نژاد (۱۳۹۷) در مقاله «غیریت‌سازی خاکستری در شاهنامه فردوسی» با استفاده از گفتمان لاکلائو و موفه تلاش کرده‌اند نحوه‌ی غیریت‌سازی انیرانیان در شاهنامه فردوسی را نشان دهند. ازغندی و مستکین (۱۳۹۲) در مقاله «نقش فردوسی در تکوین هویت و نحوه نگرش بین‌المللی انسان ایرانی» معتقدند شاهنامه با تلفیق عناصر ایرانی و اسلامی می‌تواند نقش بسزایی در ترسیم افق دستگاه دیپلماسی ایران در عرصه‌ی جهانی داشته باشد. زرقانی و آئین‌دوست (۱۳۹۰) در مقاله‌ای با عنوان «نقش فردوسی در تقویت و بازتولید هویت ایرانی» معتقدند شاهنامه از منظر انتقال هویت ایران یک استثنا محسوب می‌شود که این هویت را فردوسی در بستر فرهنگی تثبیت کرد. قوام و فاطمی‌نژاد (۱۳۸۸) در مقاله «ارتباط جنگ و آنارشی؛

نقد دووجهی آنارشی - سلسله مراتب بر مبنای شاهنامه» بدین نتیجه رسیده‌اند که در شاهنامه تبیین کارگزار محور اختیار باور بر تفسیر ساختار گرا غلبه دارد و به همین دلیل هم خرد راهکار تحدید جنگ تلقی شده است. این مقالات و برخی از آثار دیگر اگرچه هر کدام به نوعی به بررسی نگاه کنشگر ایرانی به روابط بین الملل پرداخته‌اند اما در هیچ کدام به طور خاص تقسیم‌بندی عناصر مادی و غیرمادی به عنوان مبنای تولید قدرت و نیز موقعیت و شرایط استفاده از آنها مورد پژوهش قرار نگرفته است.

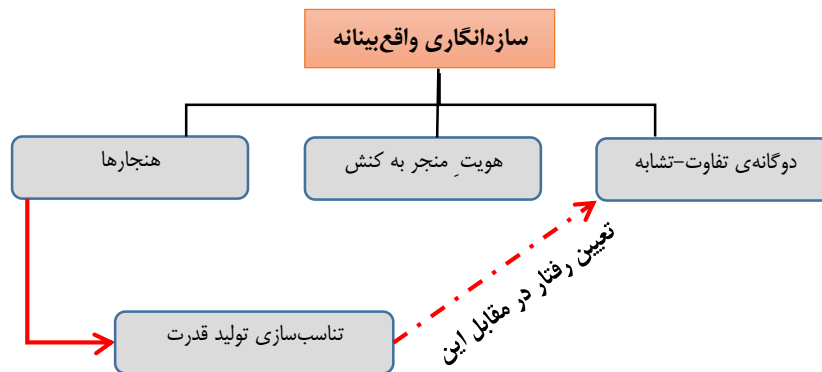
ضرورت پژوهش

اهمیت توجه به دو بُعد مادی و هنجاری به عنوان نوآوری این مقاله در آن است که فهم نگرش فردوسی در بهره‌گیری از ابزارهای قدرت زمینه‌ی فهم علت اغلب کنش‌های سیاسی در شاهنامه را به همراه خواهد داشت. از سوی دیگر پرداختن به نحوه‌ی کاربرد عناصر مادی و غیرمادی قدرت در آثاری همچون شاهنامه می‌تواند زمینه‌ی نظریه‌پردازی بومی به عنوان دغدغه‌ی چند دهه‌ی اخیر را تسهیل کند.

رویکرد نظری: سازه‌نگاری واقع‌گرایانه

نیکلاس اونف^۱ نخستین بار اصطلاح سازه‌نگاری را مطرح کرد (Zehfuss, 2004: 10). رئالیسم به قدرت تعیین کننده دنیای مادی بر جهان اجتماعی باور دارد (Nugroho, 2008: 89). اما سازه‌نگاری معتقد است که اندیشه‌ها و هنجارها را باید بسیار جدی‌تر از آن چیزی که تئوری‌های سنتی درباره آنها فکر می‌کنند گرفت (ریس کاپن، ۱۳۸۵: ۴۵۶). بنابراین از نگاه این رویکرد ساختارهای فکری، هنجاری و معنایی به اندازه ساختارهای مادی اهمیت دارند و حتی ونت معتقد است ساختارهای مادی در چارچوب این ساختارهای معنایی اهمیت می‌یابند (Wendt, 1995: 73). فرض دیگر سازه‌نگاران آن است که بین هویت دولت و رفتار آن رابطه بنیادی و حقیقی وجود دارد. این بدان معناست که هویت به طور قابل توجهی بر کنش تاثیر می‌گذارد (Berziūnas, 2016: 5). لذا در این رویکرد هویت به عنوان ابزاری برای توضیح روابط قدرت به کار گرفته می‌شود (Gurbuz, 2004: 13). منطبق بر تبیین سازه‌نگاران ترجیح دولتی مبتنی بر دوگانه تفاوت - تشابه است و در شکل دادن به این ترجیح عوامل درونی و بیرونی که هم انگاره‌ای و هم مادی هستند نقش دارند. این به معنای تمرکز سازه‌نگاری بر منطق تناسب است (Young Chul, 2009: 78-79) که این تناسب را قواعد و هنجارها به وجود می‌آورند (Viotti and Kauppi, 2012: 289). تطبیق این تئوری بر موضوع پژوهش مبتنی بر سه اصل گفته شده یعنی دوگانه‌ی تفاوت - تشابه، هنجارها و هویت منجر به کنش است. بدین معنا که در شاهنامه تعریف «دیگری» در مقابل ایران که هویت و در نتیجه کنش او را مشخص می‌کند، ایده‌ی تولید قدرت مبتنی بر عناصر مادی یا غیرمادی را تعیین خواهد کرد. به عبارتی هنجارها به عنوان استانداردهای رفتار مناسب (Finnemore and Sikkink, 1998: 894) از سوی «دیگری» مقابل ایران»، گاهی باعث قدرت‌سازی ایران براساس مولفه‌های مادی و گاهی منجر به تولید قدرت و کنش در قالب عناصر غیرمادی می‌شود. از همین رو نیز رویکرد انتخابی پژوهش سازه‌نگاری واقع‌بینانه نامیده شد چرا که در این رویکرد همان طور که فردوسی شاهنامه را بر آن متکی کرده اگرچه لزوماً اهمیت قدرت عناصر مادی کاهش نمی‌یابد، اما استدلال می‌شود که انگاره‌های هنجاری نیروی محرک نهایی هستند. این فرآیند به عنوان مدل پژوهش را می‌توان به صورت زیر نشان داد:

^۱. Nicholas Onuf

شکل (۱). مدل مفهومی پژوهش
منبع: (طرح استنتاجی نگارندگان)

شاهنامه و روابط بین‌الملل

براساس این فرض که همه‌ی روابط بین‌الملل حول جنگ و صلح است (باقری دولت‌آبادی و حنایی، ۱۳۹۸: ۲)، ترسیم دوست و دشمن، مرزسازی فیزیکی و هویتی، ترسیم جنگ‌های منطقه‌ای، جنگ‌های در سطح کلان‌تر همانند جنگ ایران و چین و یا ایران و روم و حتی اتحادهای نظامی (اتحاد چین و روم علیه ایران) همگی حول محور ذکر شده و نشان‌گر وجود نگاه روابط بین‌المللی مبتنی بر پارادایم‌ها و مولفه‌های این حوزه در شاهنامه است.

بازتاب مفاهیم روابط بین‌المللی در شاهنامه هم دربرگیرنده‌ی تئوری‌های واقع‌گرای مبتنی بر عناصر سخت و هم تئوری‌های معتقد به مفاهیم غیرمادی است، از این منظر می‌توان شاهنامه را مکتبی میانه و اتصال دهنده همانند سازه‌انگاری قلمداد کرد چرا که با وجود اذعان به نقش عناصر مادی، فردوسی غلبه را از آن مفاهیمی مانند هنجارها، ارزش‌ها و قواعد می‌داند. درخصوص این وجوه دوگانه در شاهنامه به عنوان مثال می‌توان به تلاش ایران در برابر اسکندر برای ائتلاف‌سازی با هند اشاره کرد که فردوسی به زبان شعر آن را در این بیت چنین عنوان می‌کند:

«گر ایدونک باشی مرا یارمند / که از خویشتن بازدارم گزند» (فردوسی، ۱۳۹۱: ۱۱۵۱).

بدین معنا که دارا پس از چند بار شکست خوردن از اسکندر و فرار به کرمان خواهان ایجاد ائتلاف با فور پادشاه هندوستان شد و فور نیز با ایجاد این ائتلاف موافقت کرد. این امر را می‌توان نمود ایجاد موازنه در نظام بین‌الملل کنونی قلمداد کرد. مثال دیگر موازنه‌سازی را می‌توان اتحاد اکوان دیو و افراسیاب دانست که براساس داستان، اکوان از افراسیاب می‌خواهد لشکری برای حمله به ایران در اختیارش قرار دهد (آیدنلو، ۱۳۹۶: ۱۹). نمونه دیگر بازتاب واقع‌گرایانه‌ی فردوسی از نظم آن زمان شکل‌گیری دیپلماسی سرکردگی یا هژمونی پس از دیدار پادشاه هند در زمان بهرام است که در این سفر او ایران مقتدر و نیرومند را به رسمیت می‌شناسد (سپه‌امی، ۱۳۹۶: ۵۲). در خصوص هستی‌شناسی کنشگران، در شاهنامه ۴۲۱ بار از واژه کشور برابر با اصطلاح State استفاده شده است (مجتهدزاده، حافظ‌نیا و کاوندی‌کاتب، ۱۳۹۰: ۴۳). علاوه بر این اگرچه در شاهنامه تصویر از دولت به شکل مدرن آن به طور آشکار وجود ندارد اما ترکیب عمودی و هرمی حاکمان باعث می‌شود تا بتوان نگاه فردوسی را نگاهی دولت‌محور تلقی کرد. از سوی دیگر ترسیم روابط میان این دولت‌ها در شاهنامه ساختاری است، بدین معنا که دولت‌ها را کنشگران اصلی تلقی می‌کند (باقری دولت‌آبادی و حنایی، ۱۳۹۸: ۱۲).

بُعد دیگر نگرش روابط بین‌المللی فردوسی اتکاء بر هنجارها و قواعد است که حتی بیش از بُعد واقع‌گرایانه در شاهنامه نمود یافته است. به واقع در سراسر شاهنامه حتی آنجا که جنگ درمی‌گیرد می‌توان رد پای این عناصر را مشاهده کرد. اصولاً در شاهنامه، همه‌ی تلاش بازیگر ایرانی جلوگیری از شروع جنگ بر مبنای استدلال‌های هنجاری و ارزشی است و هنگامی که این تلاش به بن‌بست می‌رسد جنگ آغاز می‌شود. درباب این دسته از عناصر ارزشی به عنوان مثال توسل به مذاکره و دیپلماسی به عنوان یک راه‌حل غلبه بر چالش‌ها و پیشگیری از جنگ در اغلب داستان‌های شاهنامه در روابط بین ایران و کشورهای همسایه وجود دارد. تلاش‌های سیاوش برای جلوگیری از جنگ و فراهم آوردن موجبات آشتی میان ایران و توران بارزترین نمود توسل به ابزار دیپلماسی برای ساخت فرهنگ تعاملی میان دو کشور است. از دیگر نمونه‌های ذکر شده در شاهنامه در بُعد قواعد غیرمادی می‌توان پیام دیپلماتیک انوشیروان به قیصر روم را مورد اشاره قرار داد. به این معنا که انوشیروان پس از درگذشت قیصر روم برای بقای صلح میان دو کشور با ارسال پیامی ضمن ابراز تسلیت به فرزند او که بجای پدر بر تخت نشسته، او را از حمایت خود دلگرم می‌کند. فردوسی این فراز را چنین بیان می‌دارد:

«ز ما هرچه باید ز نیرو بخواه / ز اسب و سلیح و ز گنج و سپاه» (فردوسی، ۱۳۹۱: ۱۶۳۳).

در ادامه‌ی همین داستان تلاش قیصر پس از پیروزی انوشیروان، از مسیر دیپلماسی فرهنگی برای تحت‌تاثیر قرار دادن ایران و کاهش اختلافات طرفین نمونه دیگری از به‌کارگیری ابزارهای دیپلماتیک است. در این باره فردوسی چنین می‌گوید:

«فرستادگان خاک دادند بوس / چنان چون بود مردم چاپلوس»

«که ای شاه پیروز برترمنش / ز کار گذشته مکن سرزنش» (فردوسی، ۱۳۹۱: ۱۶۳۹).

فردوسی همانند نظریه‌پرداز سترگ در جانمایی ابزارها و عناصر میان خود و دیگری در نظم آن زمان به ابعاد مختلف این رابطه در سطوح سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و... توجه ویژه داشته است و از لابه‌لای ابیات آن برای هر مفهوم و رویکردی از روابط بین‌الملل می‌توان مصادیق خاص و منطبق بر آنها در شاهنامه را یافت.

هویت و خود - دیگری در شاهنامه

فردوسی راهنما و تثبیت‌کننده‌ی بخشی از هویت ایران و ایرانی به معنای درک ما از این که چه کسی هستیم و دیگران چه هستند می‌باشد (Jenkins, 2004: 5). بدین معنا شاهنامه در ظاهر اثری ادبی - حماسی و در باطن بیان‌گر ضرورت‌هایی است که یک ملت برای تشکیل هویت خود بدان نیازمند است. لذا فردوسی در شاهنامه اگرچه مؤلفه‌هایی مانند دولت، طبقات اجتماعی، ترسیم مرزهای سیاسی و سازوکارهای زندگی اجتماعی را پیش‌شرط‌های هویت می‌داند (حسینی‌باقری‌شریف‌آبادی، ۱۳۹۰: ۱۱۵)، اما در نهایت محور اصلی قوام‌دهنده‌ی هویت ایران در شاهنامه همان مفهوم کلاسیک هویت یعنی «خود در مقابل دیگری» است. به عبارتی تلاش فردوسی برای بازتولید خود در مقابل ساختارهای محیطی و دیگرانی که هویت ایرانی را تهدید می‌کنند، باعث می‌شود تا بتوان به راحتی دوگانه‌ی خود و دیگری را ستون شاهنامه و علت تامه‌ی سرودن آن تلقی کرد. فردوسی با بیت:

«درختی که از کین ایرج برست / به خون برگ و بارش بخوایم رست» (فردوسی، ۱۳۹۱: ۷۸).

نقطه‌ی شروع مرزسازی بین خود و دیگری را تقسیم زمین توسط فریدون بین سه فرزندش و بروز دشمنی پس از کشتن ایرج به دست سلم و تور می‌داند. فردوسی در داستان کشتن ایرج ابتدا «دیگریِ ایرانیان» را تعریف و تثبیت و پس از آن با آرمانی‌سازی ساختارهای کهن، اراده‌ی ایرانیان را برای بازسازی این آرمان‌ها به جنب‌وجوش وا می‌دارد. در این مسیر فردوسی از روش برجسته‌سازی خود و حاشیه‌رانی «دیگری» استفاده می‌کند. به معنای دیگر فردوسی در جای‌جای شاهنامه ضمن مدح خود و قبح «دیگری» فرآیند هژمونیک شدن هویت ایرانی را به مرحله‌ی کمال می‌رساند. فردوسی گاهی پا را فراتر گذاشته و از زبان «دیگریِ دشمن»، ایرانیان را مورد مدح قرار می‌دهد و این اوج هنر او برای برجسته‌سازی هویت ایرانیان است. به عنوان مثال تمجید افراسیاب شاه توران از سیاوش که می‌گوید:

«نه زین گونه مردم بود در جهان / چنین روی و بالا و فر و مهمان» (فردوسی، ۱۳۹۱: ۳۶۴).

خلاصه آن که فردوسی تنها ناقل هویت ایرانی نیست، بلکه با شاهنامه به ایران جسمیت و روحانیت داد (خالقی مطلق، ۱۳۸۴: ۴۵). اما نکته بسیار قابل تأمل آن است که فردوسی در تلاش برای این هویت‌سازی به دنبال تحقیر دیگر ملت‌ها نبوده و از همین رو در دام مطلق‌نگری و نژادپرستی نمی‌افتد (خطیبی، ۱۳۸۵: ۷۵) و لذا «دیگریِ ایرانی» (انیرانی) را به دو دسته خوب و بد تقسیم می‌کند. این نوع نگرش باعث شده تا فرهنگ حاکم در شاهنامه نسبت به «دیگری» نه هابزی^۱، بلکه فرهنگی لاکی^۲ با ارجحیت دادن به مؤلفه‌های تعامل، دوستی و ارزش‌های اخلاقی باشد (امیدی و احمدی نژاد، ۱۳۹۷: ۳۳-۳۵).

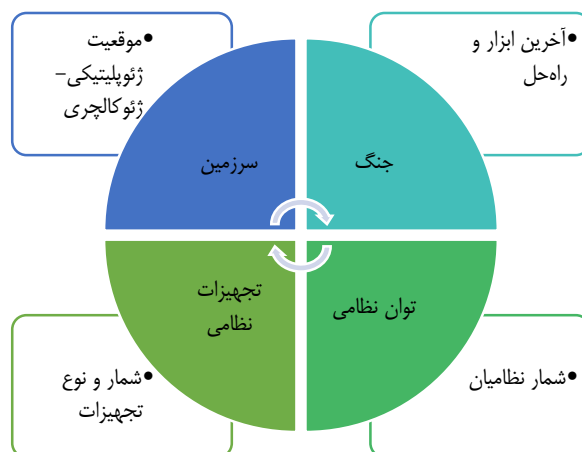
عناصر تولید قدرت در شاهنامه

۱. عناصر مادی قدرت در شاهنامه

عناصر مادی در شاهنامه به معنای کاربرد قدرت سخت شامل مواردی مانند جنگ، توان نظامی، جمعیت، موقعیت ژئوپلیتیکی، تجهیزات نظامی و شمار این تجهیزات مانند ذکر تعداد اسب‌ها، شمشیرزنان، تیراندازن و... است. البته این عناصر در شاهنامه هنگامی وارد عرصه‌ی تولید قدرت می‌شوند که به کار بردن عناصر غیرمادی قدرت به بن بست می‌رسند. شکل زیر نشان‌گر مهمترین عناصر مادی قدرت در شاهنامه است؛

^۱ در این فرهنگ قدرت صرفاً نظامی، امنیت رقابت‌آمیز و مبتنی بر قاعده حاصل جمع‌صفر و اصل حاکم در آن «یا بکش یا کشته شو» است.

^۲ در این فرهنگ اصل «زندگی کن و بگذار دیگران هم زندگی کنند» است. دیگران براساس نوع کنش‌شان تعریف می‌شوند.

شکل (۲). عناصر مادی قدرت در شاهنامه

منبع: (طرح استنتاجی نگارندگان)

الف. جنگ

بنیان شاهنامه بر حماسه و جنگ استوار است. محور جنگ در شاهنامه را نیز می‌توان جدال میان خیر و شر و خوبی و بدی دانست. از همان آغاز بخش اساطیری، فردوسی بر جنگ و تخاصم میان بازیگر ایرانی و دشمن هویت و ارزش‌های آن تاکید می‌کند. به عنوان مثال در دوره‌ی نخستین یعنی عصر کیومرث این جنگ با دشمن را چنین توصیف می‌دارد:

«به گیتی، نبودش کسی دشمن / مگر بدکنش ریمن آهرمنا» (فردوسی، ۱۳۹۱: ۱۴).

با عبور از دوره‌ی اسطوره‌ها و ورود به عصر تاریخی فردوسی جنگ را در عالم انسان‌ها بر همان محور تقابل میان خوبی و بدی پی می‌گیرد. در این نگرش ایرانیان به عنوان نماد خیر همواره برای نجات ایران از شر بدی و اهریمن اقدام به مقابله با آنها می‌کنند. لذا در شاهنامه جنگ ایرانیان را می‌توان دفاعی نامید زیرا که همواره حمله‌ی نخست از طرف عامل شر صورت می‌گیرد (محرمی و ممی‌زاده، ۱۳۹۰: ۱۲۸) و پس از این حمله، ایرانیان در دفاع از هویت و سرزمین خود هیچ شکی برای از بین بردن مهاجمان با اتکاء به جنگ به خود راه نمی‌دهند. فردوسی کاربرد جنگ به عنوان مهمترین مفروض واقع‌گرایانه از سوی ایرانیان در مقابل دشمنان مهاجم را چنین بیان می‌دارد:

«نگر تا تو دیوار او نفکنی / دل و پشت ایرانیان نشکنی»

«کزان پس بود غارت و تاختن / خروش سواران و کین آختن» (فردوسی، ۱۳۹۱: ۱۸۸۵).

می‌توان ادعان داشت که فردوسی در شاهنامه جنگ را تقبیح و اصل را بر مدارا و صلح قرار می‌دهد:

«ترا آشتی بهتر آید ز جنگ» (فردوسی، ۱۳۹۱: ۲۳۹).

اما این نرمش را فقط تا آنجا مجاز می‌داند که هویت ایرانی آسیب نبیند، در نتیجه جنگ به عنوان آخرین راه در شاهنامه

بر مدار حفظ ایرانشهری و اصول و آرمان‌های سرزمین ایران می‌چرخد (صادقی و ططری، ۱۳۹۰: ۹۷).

ب. سرزمین

فرهنگ لغت کالینز، ژئوپلیتیک را تأثیرگذاری جغرافیای سرزمینی بر سیاست و روابط بین کشورها تعریف می‌کند (Collins English Dictionary, 2023). به عبارتی ژئوپلیتیک موجودیت‌های جغرافیایی مانند مکان‌ها، مناطق، قلمروها و... هستند که باعث دستیابی به اهداف می‌شوند، البته گاهی اهمیت جغرافیا باعث ایجاد تهدید هم می‌شود. فردوسی در این بیت:

«نبودش پسندیده بخش پدر / که داد او به کهتر پسر تخت زر» (فردوسی، ۱۳۹۱: ۴۷۰).

به زیبایی هرچه تمام‌تر این فرض روابط بین‌الملل که تهدید تابعی از رقابت ژئوپلیتیکی است (Markowitz and Fariss, 2018: 80) را در زمان تقسیم‌بندی جهان از سوی اهورامزدا و دادن ایران زمین به ایرج تصویرسازی کرده است. در توضیح باید گفت که اهورامزدا جهان را به سه کشور ایران در میانه، یونان و روم در غرب، و چین و توران در شرق تقسیم کرد و ایرج که هم‌ی ویژگی‌های سلم و تور به عنوان پادشاهان دو بخش دیگر را داشت نخستین پادشاه ایران می‌شود (تاجیک، ۱۳۷۹: ۱۶۳). اما دادن ایران به ایرج که بهترین قسمت مُلک فرمانروایی بود باعث آغاز رقابت و تهدید از سوی سلم و تور شد. اگرچه فردوسی بعد از این داستان، در اغلب تصویرسازی‌ها نگاهی معرفتی و جوهری به ایران و ویژگی‌های آن دارد اما بی‌شک اصطلاح «تخت زر» و «در میانه بودن» ایران حاکی از مادی‌گرایانه بودن برداشت فردوسی از ویژگی‌های ایران است، ویژگی‌هایی که به طور طبیعی زمینه‌ی افزایش و اقتدار توان سرزمینی را فراهم می‌آورد. به عنوان مثال فردوسی روده‌های بزرگ و پرآبی مانند جیحون، دجله، سند و... را کرانه‌های آبی ایران زمین تلقی کرده که به صورت یک دژ و سپر عمل می‌کنند (مجتهدزاده و کاوندی‌کاتب، ۱۳۹۱: ۱۰). بر مبنای نگاه ژئوپلیتیکی، فردوسی موقعیت ایران را هم باعث ایجاد تهدید، هم تلاش برای رقابت و تغییر موازنه و هم عامل پیروزی می‌داند. ماحصل این نحوه‌ی نگرش به تأثیر سرزمین ایران در قدرت‌سازی را در نهایت می‌توان در این بیت فردوسی خلاصه کرد که:

«که ایران چو باغیست خرم بهار / شکفته همیشه گل کامگار» (فردوسی، ۱۳۹۱: ۱۸۸۵).

البته فردوسی همانند سایر ابعاد در خصوص سرزمین نیز نگاه تک‌بعدی ندارد و همین امر باعث شده تا بتوان در خصوص قابلیت‌های سرزمین ایران نگرش فردوسی را نگرشی ژئوکالچری نامید. حجم قابل توجهی از شاهنامه یعنی شش هزار بیت از حدود پنجاه هزار بیت آن (تهامی و کاویانی‌راد، ۱۳۹۴: ۱۱۱) در بردارنده‌ی ژئوکالچر به معنای مجموعه‌ای از ایده‌ها، ارزش‌ها و هنجارها (Gelis-Filho, 2019: 167) به هنگام ارتباط ایرانیان با غیرایرانیان است. نکته مهم آن که از میان سه شکل قدرت یعنی برخورد، رقابت و همکاری، بُعد ژئوکالچری سرزمینی ایران و ایرانی را فردوسی حتی در مقابل دشمنان تا جایی که امکان داشته باشد را بستری برای شکل سوم تلقی می‌کند. براساس همین اهمیت بُعد ژئوکالچری برخی هدف شاهنامه را احیاء امپراطوری فرهنگی ایران، به رخ کشیدن گستره‌ی عظمت و اقتدار ایرانیان و یادآوری حاکمیت و فرمانروایی ایران بر هفت اقلیم می‌دانند (تهامی و کاویانی‌راد، ۱۳۹۴: ۱۱۱).

ج. تجهیزات نظامی

ماهیت شاهنامه باعث شده تا فردوسی در این اثر که بر محور جنگ و صلح تنظیم شده به اقتدار و توان نظامی توجه ویژه‌ای داشته باشد. در همین راستا فردوسی معتقد بود سپاه به عنوان اصلی‌ترین و تنهاترین قطب توان نظامی یک دولت باید به پیشرفته‌ترین سلاح‌ها و تجهیزات روز مجهز باشد و حتی در ساخت سلاح جدید ابتکار به خرج دهد (فاضل، ۱۳۸۹: ۱). در شاهنامه اغلب ابزارهای مورد اشاره مانند نیزه، شمشیر، تیروکمان و... در صحنه جنگ را می‌توان معادل تجهیزات

نظامی امروز تصور کرد که در برخی موارد فردوسی با ذکر تعداد آنها بر ارزش میزان تجهیزات نظامی بیشتر تاکید می‌کند. به عنوان مثال در لشکرکشی ایرانیان به خون‌خواهی سیاوش چنین می‌آورد:

«سپه بود شمشیرزن سی هزار / همه رزم جوی از در کارزار» (فردوسی، ۱۳۹۱: ۴۱۴).

تکرار ابزار و تجهیزات نظامی در شاهنامه حدود ۳۵۷۱ بار است که درصد اشاره به هر ابزار در جدول زیر نشان داده شده است؛

جدول (۱). میزان درصد تجهیزات نظامی در شاهنامه

ابزار	شمشیر و تیغ	تیر و کمان	اسب	تیرزن گرزتیر و	تیر	کارد خنجر، دشنه و	ژوبن	کمند
فراوانی	۰.۲۶	۰.۲۰	۰.۱۷/۵	۰.۱۴	۰.۱۰	۰.۱۵	۰.۱۲	۰.۵

منبع: (باقی و دیگران، ۱۴۰۰: ۷۸)

می‌توان گفت فردوسی همانند یک رئالیست به خوبی هرچه تمام‌تر توان نظامی برآمده از ابزارهای جنگی را تعیین کننده‌ی معادله‌ی توازن قدرت توصیف می‌کند. یکی از مهمترین این تاکیدات را می‌توان در جنگ ایران با توران دید که می‌گوید:

«ز تیغ و ز گرز و ز کوس و ز گرد / سپه شد زمین آسمان لاژورد» (فردوسی، ۱۳۹۱: ۴۷۰).

ریزبینی واقع‌گرایانه‌ی فردوسی در نقش آلات جنگی به عنوان یکی از پایه‌های قدرت مادی چنان ظریف است که گاهی با ذکر تاثیر یک ابزار جنگی آن را زمینه‌ی غلبه بر دشمن می‌داند. به عنوان مثال فردوسی با تمثیل اسب به «اژدها و پیل» آن را یکی از ارکان اصلی و تعیین کننده‌ی پیروزی در جنگ توصیف کرده است. برجسته‌ترین نمود این تاثیر را می‌توان در توصیف اهمیت رخس هم در بخش اساطیری و هم در بخش پهلوانی مشاهده کرد چنان که به رویارویی رخس با شیر و نجات رستم از دست اژدها اشاره می‌کند و براساس همین اهمیت است که به هنگام خرید رخس، گله‌دار بهای آن را بسیار فراتر از یک اسب عنوان می‌کند:

«مر این را بر و بوم ایران بهاست» (فردوسی، ۱۳۹۱: ۱۹۳).

د. توان نظامی

یکی از مهمترین عناصر مادی که در شاهنامه به فور یافت می‌شود اشاره‌ی فردوسی به توان نظامی طرفین درگیر جنگ است. به عنوان مثال در رزم کاووس با شاه هاماوران گرازه پهلوان ایرانی با دیدن تعداد سپاه افراسیاب دچار ترس شده و به رستم چنین می‌گوید که:

«که چندان سپاهست کاندازه نیست / ز لشکر بلندی و پستی یکیست» (فردوسی، ۱۳۹۱: ۵۵۹).

فردوسی توان نظامی به عنوان عنصری مادی قدرت را غالباً در تعداد نفرات، تجهیزات، نام‌آوری زور و قدرت پهلوانان، تعداد شمشیرزنان سواره، نیزه‌داران و... می‌بیند. در بسیاری از داستان‌هایی که در آنها جنگ میان ایران و کشورهای دیگر رخ داده فردوسی برای به تصویر کشیدن قدرت و توان نظامی سپاهیان به اصطلاحاتی همانند تیره شدن روز از گرد سپاه متوسل می‌شود. به عنوان مثال در جنگ بین ایران و چین فردوسی تعداد لشکریان ایران و نام و آوازه رستم را باعث ایجاد ترس در سپهبد لشکر خاقان ذکر می‌کند؛

«ندانیم چندست و سالار کیست / چه سازیم و درمان این کار چیست»

«تو ترسانی از رستم نامدار / نخستین از من برآرم دمار» (فردوسی، ۱۳۹۱: ۵۵۹).

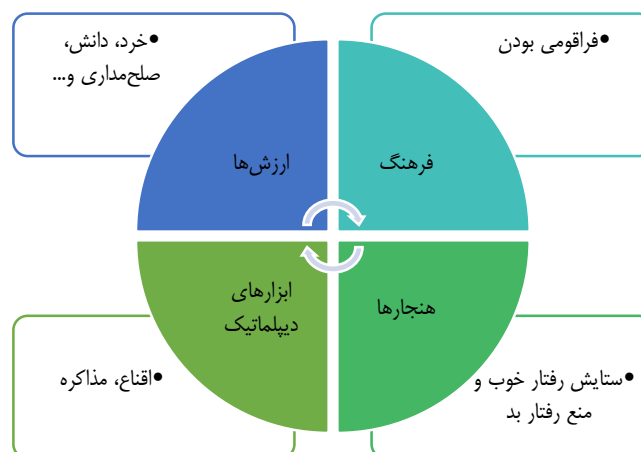
توجه به توان نظامی به عنوان مبنای قدرت در مقابل «دیگریِ ایران» تنها محدود به بخش تاریخی شاهنامه نیست چرا که فردوسی حتی در بخش اساطیری نیز در جاهای متعدد به این ابزار قدرت ایران اشاره می‌کند. بارزترین نمود این به کارگیری در این بخش شاهنامه را می‌توان در داستان مبارزه هوشنگ با دیوها دید که فردوسی توان نظامی لشکر هوشنگ را باعث وحشت و ترس آنان می‌خواند:

«سپاهی دد و دام و مرغ و پری / سپهدار پر کین و کُنداوری»

«ز هُرّای درندگان چنگِ دیو / شده سست از خشم کیهانِ خدیو» (فردوسی، ۱۳۹۱: ۱۶).

۲. عناصر غیرمادی قدرت در شاهنامه

نگرش فردوسی به سرشت انسان به عنوان سوژه‌ای اجتماعی باعث می‌شود تا در شاهنامه عناصر و ابزارهای غیرمادی این سوژه تاثیر غیرقابل انکاری در روند تولید قدرت ایفاء کنند. این عناصر در شاهنامه جایگاهی بسیار والاتر و ارزشمندتر از عناصر مادی قدرت دارند و همه‌ی تلاش کنشگران ترسیم شده‌ی فردوسی در ابتدا استفاده از این ابزارها در مقابل «دیگریِ دشمن» است. از مهمترین این عناصر می‌توان به موارد زیر اشاره کرد؛

شکل (۳). عناصر غیرمادی قدرت در شاهنامه

منبع: (طرح استنتاجی نگارندگان)

الف. فرهنگ

فرهنگ منبع تفاوت میان ملت‌ها است (Reeves, 2004: 111). منطبق بر برداشت سازه‌انگاران که معتقدند تحلیل باید با فرهنگ آغاز شود، رویکرد فردوسی در شاهنامه به تمام رویکردی فرهنگی است. می‌توان گفت شاهنامه آینه‌ی تمام‌نمای فرهنگ ایرانی از جزئی‌ترین تا کلی‌ترین مسائل آن است. کار شگرف فردوسی در روند معرفی ایران فرهنگی آن است که به آن به طور مطلق به عنوان یک جغرافیا نمی‌نگرد، بلکه آن را یک معنویت، تمدن و سنت شناخته شده‌ی بدیهی فرض و از همین‌رو او بیش از هر چیزی شاهنامه را به نماد این فرهنگ تبدیل می‌کند. فرهنگی که فردوسی معرف آن است ضمن بازآفرینی افتخارات و رفتارهای اخلاقی و انسانی آفت‌هایی همانند فریب، استبداد و خودبینی را نهی و دادآفرینی، مهربانی و... را ترغیب و تشویق می‌کند (زرقانی و آئین‌دوست، ۱۳۹۰: ۳۷). همچنان که فردوسی زنده‌کننده‌ی زبان پارسی بود اغراق نخواهد بود اگر بگوئیم نه تنها زبان که فردوسی فرهنگ ایران و ایرانی را نیز زنده نگاه داشت. دریچه‌ی نگاه فردوسی به فرهنگ به عنوان اساسی‌ترین اصل و مبناء را باید علت جامعیت شاهنامه نامید. چنان چه خود او فرهنگ را آرایش جان و سلامت روان می‌نامد:

«که فرهنگ آرایش جان بود / به فرهنگ باشد روان تندرست» (فردوسی، ۱۳۹۱: ۱۵۷۶).

تاکیدات فرهنگی فردوسی در شاهنامه و ارج و منزلت عناصر فرهنگی ایران به اندازه‌ای والا بوده که گاهی زمینه‌ی ستایش حتی دشمنان را فراهم می‌آورد. این نگاه فردوسی باعث فراقومی بودن فرهنگ ایران می‌شود، فرهنگی که مبتنی بر صفات پسندیده انسانی است و هرکس در دایره‌ی این فرهنگ قرار گیرد انسانی ستایش شده از سوی او خواهد بود.

ب. ارزش‌ها

ارزش‌ها به معنای همان اصولی هستند که ما بیش از همه برای آنها ارزش و اهمیت قائل هستیم. چیزهایی که ضمن مهم بودند ابزاری برای مدیریت روابط انسان‌ها و دولت‌ها هستند. به این معنا می‌توان ارزش‌ها را همانند هویت راهبر گفتار، کنش و تعریف منافع قلمداد کرد. در این خصوص باید گفت شاهنامه گنجینه‌ی ارزش‌های ایرانی است، ارزش‌هایی که ساخته و پرداخته ذهن فردوسی نبوده بلکه برآمده از زندگی واقعی ایرانیان بوده است. فردوسی ارزش‌هایی همانند عدالت، شجاعت، خرد، حفظ حقوق دیگران و... که زمینه‌ی تعادل رفتاری در مقابل «دیگری» را بدون تعصب به وجود می‌آورد مورد ستایش قرار داده و به همین منوال ارزش‌های ناپسند همچون خودکامگی و خودپسندی و ظلم را تقیح می‌کند. هنر فردوسی در آن است که هر شخصیتی در کتاب خود را نماد ارزشی قرار می‌دهد که رفتار آن شخص باعث جامعه‌پذیری آن ارزش از سوی دیگران می‌گردد. می‌توان گفت شاهنامه منبع فرهنگی بسیاری قدرتمندی است که نقش غیرقابل انکاری در تثبیت، تسری و گسترش ارزش‌های ایرانی نه تنها در عهد خود که پس از آن داشته است. اما در کنار رسالت ملی ارزش‌مداری شاید بتوان بخش مهمتر شاهنامه را رسالت جهانی آن در این خصوص تلقی کرد، رسالتی در پرتو تبلیغ اخلاق نیک بشری که مورد پسند همه مردم جهان است. به واقع فردوسی مبلغ گونه‌ای اخلاق اجتماعی و فرهنگی نسبت به دوست و دشمن است که برای همه مردم جهان قابل احترام است (زرقانی و آئین‌دوست، ۱۳۹۰: ۴۳). ماحصل نتیجه‌ی گرایش به ارزش‌های خوب و دوری از ارزش‌های بد را باید این بیت فردوسی دانست که:

«نگر تا چه کاری همان بدروی / سخن هرچه گویی همان بشنوی» (فردوسی، ۱۳۹۱: ۳۱۶).

حساسیت فردوسی در رعایت ارزش‌ها به اندازه‌ای است که حتی به هنگام خشم شخصیت‌های شاهنامه دشنام‌هایشان به دشمن هیچ‌گاه به مرحله استهجان در کلام نمی‌رسد (آیدنلو، ۱۳۹۴: ۱۶۹). به این ترتیب فردوسی حماسه و جنگ را تنها راه مقابله با دشمن تصور نکرد و احیاء هویت ایرانی از مسیر زبان، مفاهیم دینی، اسطوره‌های اخلاقی، ویژگی‌های انسانی حاکی از آن است که ارزش‌ها در شاهنامه کارکردی بیش از جنگ در تقابل با دشمن برای حفظ هویت ایرانی داشته‌اند. از همین رو به زعم سجاد آیدنلو ارزش‌های ایرانی مندرج در شاهنامه با کارکردهای اجتماعی هم‌زمانی می‌تواند الگوی عملی برای زندگی امروزی باشد (آیدنلو، ۱۴۰۲).

ج. هنجارها

هنجارها به عنوان قالب‌های تجویزی، برخی از اعمال را به عنوان رفتار بد منع و برخی اقدامات دیگر را به عنوان رفتار خوب تشویق می‌کنند (Al Toraifi, 2012: 37). البته کارویژه هنجارها تنها تشویق یا تحدید کنش نیست، به عبارتی هنجارها تنها تاثیر تنظیم‌کننده‌گی ندارند، بلکه تاثیر آنها تکوینی است، به این معنا که اهداف کنشگران را مشروعیت می‌بخشد (احمدی‌مقدم، ۱۳۸۹: ۱۴۳). مبتنی بر این تعریف، شاهنامه مملو از تجویزها و منع‌های رفتاری هم برای کنشگر ایرانی و هم «دیگریِ مقابل او» است. علت این امر نیز تعریف قدرتِ ارزشمند در شاهنامه به عنوان قدرتی است که با عنان هنجار و ارزش (تجویزها و منع‌ها) مهار شده باشد. این فهم از قدرت باعث شده تا در شاهنامه قدرت یک هنجار اجتماعی باشد و همین امر باعث می‌شود تا به تناسب و مبتنی بر اخلاق از آن استفاده شود. به واقع قدرت به عنوان بالاترین درجه‌ی توانمندی یک بازیگر، از سوی فردوسی در چنان قالب هنجاری سفت و سختی قرار داده شده که امکان سوءاستفاده از آن وجود ندارد. مطلوب هنجاری فردوسی از صاحبان قدرت آن است که خوبان را دست بگشایند و بدان را به اسارت درآورند و از خردمندان برای طی طریق مشورت بخواهند (خسروی و میرمحمدی، ۱۳۹۴: ۱۱۹-۱۱۷). در چارچوب همین مطلوب، کنشگر ایرانی در همه‌ی ایام هنجارهای رفتاری را به گوش جان می‌پذیرد و از آنها پیروی می‌کند، چرا که عدم پیروی از هنجارهای تجویز شده را عامل تباهی و خسران می‌داند. احترام به حق حیات، زندگی در سایه صلح، احترام به شرافت و اصالت خانوادگی، جلوگیری از غارت و تجاوز... از جمله هنجارهای مورد تاکید در شاهنامه است. در کنار این هنجارها، شاید بتوان بارزترین نمونه در باب کنش‌های هنجاری در شاهنامه را رفتار پادشاهان ایران با اسیران جنگی دانست. به عنوان مثال رفتار طهمورث با دیوان به عنوان نخستین اسیران جنگی در شاهنامه و یا رفتار منوچهر با اسیران سپاه سلم که در این باره فردوسی چنین می‌گوید:

«سپهد منوچهر بنواختشان / بر اندازه بر جایگه ساختشان» (فردوسی، ۱۳۹۱: ۸۹).

د. ابزارهای فرهنگی - دیپلماتیک

یکی از قالب‌هایی که فردوسی در مقابل «دیگری» از مسیر آن به ارائه تولید قدرت از سوی بازیگر ایرانی می‌پردازد ابزارها مبتنی بر دیپلماسی فرهنگی است. با وجود این که فردوسی به ابزارهای متعدد و مختلفی در این زمینه اشاره دارد اما اقناع و مذاکره را می‌توان بارزترین موارد مورد استفاده در مقابل «دیگریِ ایرانی» در شاهنامه دانست. اهمیت مذاکره از نگاه فردوسی به حدی زیاد است که بازیگر ایرانی تا لحظه‌ی وقوع جنگ تلاش می‌کند با گفتگو از آن اجتناب نماید.

نمونه بارز این امر توسل رستم به مذاکره در مقابل اسفندیار برای ایجاد صلح است. رستم در مذاکره روش سازش کارانه را دنبال می‌کند بدین معنا که ابتدا اسفندیار را از نزدیک می‌بیند و پس از آن وقتی سیمرغ روش کشتن اسفندیار را می‌آموزد با هدیه دادن، ربوبوسی، احوالپرسی و دعوت او به خانه خود تلاش می‌کند اسفندیار را از جنگ منصرف کند (بیرانوند و دیگران، ۱۳۹۵: ۵۰). جایگاه مذاکره از سوی رستم حتی پس از کشته شدن اسفندیار برای جلوگیری از جنگ مجدد در نامه به گشتاسب و عذرخواهی از او ادامه می‌یابد. به پیوست مذاکره در شاهنامه بازیگر ایرانی در مقابل «دیگریِ خود»، تا آن هنگام که هنوز در میدان نبرد قرار نگرفته‌اند به روش‌های گوناگونی سعی در اقناع او دارد. اقناع یا راضی کردن فرآیند متقاعد کردن کسی برای تغییر عقیده یا مسیر عمل است و در مذاکرات دیپلماتیک می‌توان از آن برای تأثیرگذاری بر تصمیم‌گیری طرف مقابل استفاده کرد. این امر از طریق استدلال‌های منطقی، توسل به احساسات یا با ارائه امتیاز انجام می‌گیرد. فردوسی استفاده از این تکنیک‌ها برای اقناع را به زیبایی در این بیت داستان رستم و اسفندیار چنین بیان می‌کند:

«تو خواهش کن و لابه و راستی / مکوب ایچ گونه در کاستی» (فردوسی، ۱۳۹۱: ۱۰۷۶).

یکی دیگر از برجسته‌ترین نمودهای اتکاء به ابزارهای دیپلماتیک در شاهنامه را می‌توان در جریان نقش‌آفرینی سیندخت مشاهده کرد که در نتیجه آن او نه تنها توانست زندگی خانوادگی و حتی کشورش را نجات دهد بلکه باعث ایجاد صلح میان ایران و کابل شود. ماحصل این کنشگری دیپلماتیک سیندخت را فردوسی از زبان سام فرمانده ایران چنین بیان می‌دارد:

«تو با کابل و هرکه پیوند توست / بمانید شادان دل و تن درست» (فردوسی، ۱۳۹۱: ۱۳۸)

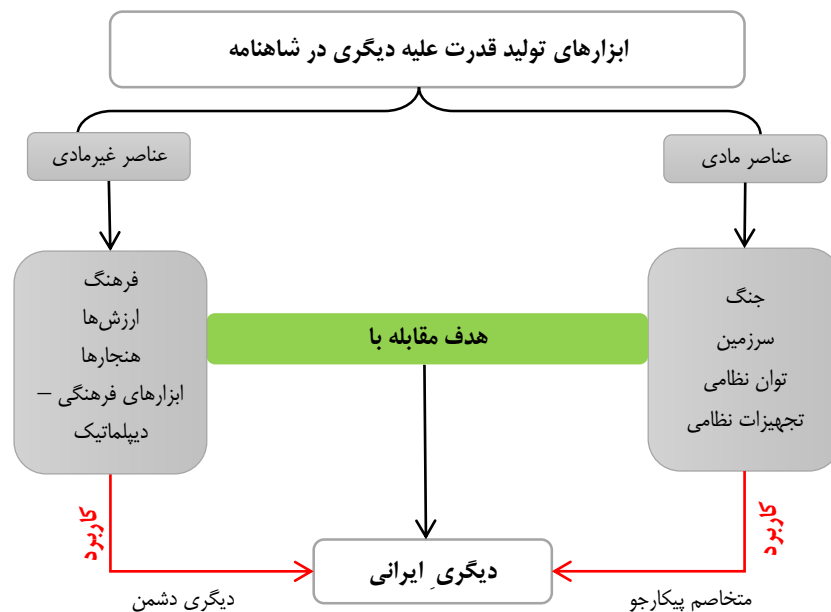
با توجه این مطالب درخصوص جایگاه، ارزش و اهمیت ابزارهای دیپلماسی در شاهنامه، می‌توان گفت این کتاب که با ستایش خرد آغاز می‌گردد و به همین سبب برخی آن را خردنامه می‌نامند اثری مربوط به تمام ملت‌هاست، اثری که می‌توان آن را یکی از طلایه‌داران عرصه‌ی گفتگو در نظام بین‌الملل نامید (ازغندی و مستکین، ۱۳۹۲: ۲۷).

شرایط کاربرد عناصر قدرت؛ از دیگری پیکارجو تا دیگری دشمن

فردوسی به وضوح همه‌ی دشمنان ایران را به یک چشم نمی‌نگرد و از همین رو گاهی به ستایش برخی از انیرانیان به عنوان انسان‌های نیک‌سیرت می‌پردازد، و همان‌گونه که بیان شد همین معرفت‌شناختی نسبی‌گرایانه درخصوص ایرانیان هم مشاهده می‌گردد. این نوع نگرش باعث شده تا فردوسی میان نحوه‌ی تعریف «دیگری» و کاربرد عناصر قدرت علی‌هی او ارتباط برقرار کند. البته این ارتباط بیش از هر چیزی تابع کنش و اقدام «دیگری» عیله ایران، ارزش‌ها و هویت ایرانی است. به این ترتیب می‌توان با تحلیل حماسه‌های تقابلی در شاهنامه بدین نتیجه رسید که هرگاه «دیگری»، خود را به عنوان یک پیکارجو نشان می‌دهد و اراده‌ی او مبنی بر جنگ علی‌هی ایران است فردوسی کاربرد عناصر مادی را مشروع و حتی تشویق می‌کند. اما چنان‌چه این «دیگریِ مقابل»، دشمنی باشد که هنوز به اصطلاح دست به شمشیر نبرده فردوسی تقابل با او را از مسیر عناصر غیرمادی دنبال می‌کند. براساس همین امر است که او در بسیاری از جنگ‌ها قبل از شروع از راه مذاکره تلاش می‌کند مانع تبدیل «دیگریِ دشمن» به متخاصم پیکارجو شود. از جلوه‌های کاربردهای قدرت نسبت به

این «دوگانه‌های دیگری» می‌توان داستان زال را بازتاب مهرورزی و نوع‌دوستی به «دیگری دشمن» تلقی کرد. فردوسی فراتر از این حتی در مواردی مانند داستان منوچهر اسیران متخاصم را از دایره‌ی کاربرد قدرت مادی و تنبیه معاف می‌دارد: «کنون روز داد است و بیداد شد / سران را سر از کشتن آزاد شد» (فردوسی، ۱۳۹۱: ۸۸).

می‌توان گفت فردوسی در شاهنامه بیش از هر چیزی بر رویکرد دوستانه و تعامل با «دیگری» تاکید داشته است و همین امر باعث شده تا تولید قدرت در برابر «دیگری» هنگامی وارد وادی عناصر مادی شود که آن «دیگری» در قامت یک متخاصم پیکارجو حاکمیت و هویت ایرانی را مورد حمله قرار دهد. به بیان روابط بین‌المللی هر گاه «دیگری» قصد تهدید ایران را داشته فردوسی قدرت تعاملی به معنای اعمال مستقیم و خاص قدرت به منظور کنترل دیگران (مفهوم سنتی قدرت) را مشروع دانسته که نمونه آن تقابل با افراسیاب به عنوان نماینده جهان اهریمنی و در نهایت کشته شدن او و بدین‌سان به زعم فردوسی پیروزی نهایی نیکی است (آیدنلو، ۱۳۸۲: ۲۳). اما هر گاه «دیگری» بدون ایجاد تهدید عینی تنها در قالب دشمن باقی می‌ماند یا قصد عملی کردن تهدید را دارد برای مقابله با آن از قدرت منفی (بازداشتن از ارتکاب به عمل) در قالب عناصر غیرمادی استفاده می‌کند. به واقع برای فردوسی همه‌ی دیگران در اطراف مرزها و هویت ایران دشمن نیستند و لذا عملکرد آنها ملاک تشخیص دوستی و دشمنی‌شان با ایرانیان می‌شود و در مسیر این فرآیند فردوسی با اتکاء بر ارزش‌ها و ضدارزش‌هایی که در دشمنان ایران وجود دارد، نهایتاً دلایل تقابل را به گونه‌ای منطقی نشان می‌دهد. نتایج حاصل از دو بخش اصلی پیش‌گفته‌ی مرتبط با سوالات پژوهش و در چارچوب مدل ابتدایی تحقیق را می‌توان به صورت زیر نشان داد:

شکل (۴). عناصر و موقعیت کاربرد قدرت در شاهنامه

منبع: (طرح استنتاجی نگارندگان)

نتیجه‌ی این شکل به عنوان نگرش فردوسی در تولید قدرت را می‌توان این بیان سازه‌انگاران دانست که او نیز در مقابل شرایط و نیروهای مادی اولویت اصلی را به انگاره‌ها و اندیشه‌ها می‌دهد و در نتیجه بر اعتقادات بین‌الذهانی برآمده از ارزش‌های غیرمادی که در سطح جهان میان مردم مشترک هستند تمرکز دارد و این یعنی آن که هنجارها و انگاره‌ها محرک نهایی هستند که عناصر مادی نیز در چارچوب آنها تعریف می‌شود.

نتیجه‌گیری

فردوسی روح و هویت ایرانی را در پرتو شاهنامه زنده کرد. در مسیر این زنده‌سازی، او در اثر خود نگاهی تمام و کمال به منظومه‌ی روابط بین ایران و دیگران داشته است. منظومه‌ای که امروزه اغلب مفاهیم و عناصر رشته روابط بین‌الملل مانند ایجاد توازن، سلسه‌مراتب قدرت، اتحاد و ائتلاف و... را می‌توان در آن بازبازی کرد. نکته مهمی که نباید از آن غافل شد تجویز راهبردهای تولید قدرت از سوی فردوسی در صحنه‌ی بین‌المللی و منطقه‌ای به وسیله کنشگر ایرانی در مقابله با «دیگری خود» است. بدین معنا فردوسی در ارائه راهبرد نه مانند واقع‌گرایان اتکاء را تنها بر منابع مادی در تقابل با «دیگری» قرار می‌دهد و نه همانند رویکردهای آرمان‌گرا بر عناصر غیرمادی متکی است، بلکه او همانند نظریه‌پردازان راه میانه ضمن آن که بر هر دوی این عناصر تاکید دارد اما در نهایت عیناً همانند آنها غلبه را از آن عناصر هنجاری و ارزشی تلقی می‌کند. از این منظر می‌توان فردوسی را سازه‌انگاری واقع‌بین نامید که به تناسب هویت کنشگر مقابل ایران، بازیگر ایرانی را مجاز به کاربرد نوع خاصی از قدرت می‌کند. بدین معنا که هرگاه «دیگری ایرانی» هویت خود را در قالب دشمن تعریف می‌کند و در این قالب بدون تعدی و تجاوز به ایران باقی می‌ماند عناصر غیرمادی را راهبردی مناسب در برابر او و برای تغییر رفتار او می‌داند. اما هرگاه این «دیگری» از قالب دشمن به متخاصم پیکارجو تبدیل شود که در اصطلاح دست به شمشیر می‌برد فردوسی اتکاء کنشگر ایرانی بر کاربرد عناصری همانند جنگ و قدرت نظامی را مشروع تلقی می‌کند. ولی نکته‌ای که در این باب مورد توجه است آن که بازیگر ایرانی حتی در تقابل با این دشمن متخاصم تا لحظه‌ی آخر تلاش دارد در برابر او عناصر غیرمادی و ارزشی را به کار ببندد و این یعنی آن که ایران و ایرانی تا آن هنگام که مجبور نباشد به کاربرد عناصر سخت قدرت اقدام نمی‌ورزد و آن زمانی است که آن «دیگری متخاصم» هدفش تهدید عملی هویت، سرزمین و آرمان‌های ایران باشد. به عبارتی فردوسی در برابر «دیگری تهدیدکننده‌ای» که راهبردهای هنجاری در برابر او دیگر جوابگو نیست قدرت تعاملی به معنای کاربرد عناصر سخت و در مقابل کنشگری که تنها در قامت دشمن بدون تعرض به ایران باقی می‌ماند قدرت منفی بر پایه‌ی ارزش‌ها و هنجارها برای بازداشتن او از دشمنی را به کار می‌گیرد.

منابع

- ازغندی، علیرضا و مستکین، عبدالمهدی (۱۳۹۲). «نقش شاهنامه فردوسی در تکوین هویت و نحوه نگرش بین‌المللی انسان ایران». *فصلنامه پژوهش‌های راهبردی سیاست*. سال دوم. شماره ۷. صص ۳۲-۹.
- امیدی، علی و احمدی نژاد، حمید (۱۳۹۷). «غیریت‌سازی خاکستری در شاهنامه فردوسی براساس نظریه گفتمان لاکلاو و موفه». *فصلنامه مطالعات ملی*. سال نوزدهم. شماره ۲. صص ۴۲-۲۳.
- آیدنلو، سجاد (۱۳۸۲). «نشانه‌های سرشت اساطیری افراسیاب در شاهنامه». *پژوهش‌های ادبی*. دوره اول. شماره ۲. صص ۳۶-۳.
- آیدنلو، سجاد (۱۳۹۴). *دفتر خسروان*. تهران: نشر سخن.
- آیدنلو، سجاد (۱۳۹۶). «چند نکته و بن‌مایه داستانی حماسی اساطیری در یک طومار نقالی کهن ترکی». *پژوهشنامه ادب حماسی*. سال سیزدهم. شماره ۱. صص ۱۳-۲۸.
- آیدنلو، سجاد (۱۴۰۲). «مصاحبه و گفتگو». در: *پایگاه اطلاع‌رسانی حوزه*، دسترسی در: <https://hawzah.net/fa/Discussion/View/83675/%D9%81%D8%B1%D8%AF%D9%88-D8%B3%DB%8C-%D9%88-D8%B4%D8%A7%D9%87%D9%86%D8%A7%D9%85%D9%87> ۲۰ خرداد ۱۴۰۲.
- باقی، محمدحسین (۱۴۰۰). «بررسی مقایسه‌ای تصویرآفرینی با جنگ ابزارها در بخش پهلوانی شاهنامه فردوسی و مثنوی وصف‌آلات جنگ میرزا محمدطاهر وحید قزوینی». *فصلنامه زیباشناسی ادبی*. دوره دوازدهم. شماره ۵۰. صص ۱۰۲-۷۱.
- باقری دولت‌آبادی، علی و حنانی، جعفر (۱۳۹۸). «اندیشه‌های فردوسی و نظریه‌های روابط بین‌الملل؛ واقع‌گرایی یا آرمان‌گرایی». *پژوهش‌نامه ایرانی سیاست بین‌الملل*. سال هفتم. شماره ۲. صص ۳۶-۱.
- بیرانوند، یوسف و دیگران (۱۳۹۵). «تحلیل تعارض و مذاکره در داستان رستم و اسفندیار شاهنامه». *نشریه ادب و زبان*. سال نوزدهم. شماره ۳۹. صص ۵۷-۳۸.
- تاجیک، محمدرضا (۱۳۷۹). «روشنفکر ایرانی و معمای هویت ملی». *فصلنامه مطالعات ملی*. سال دوم. شماره ۵. صص ۱۷۶-۱۵۹.
- تهامی، مرتضی و کاویانی‌راد، مراد (۱۳۹۴). «جای‌نام شناسی سرحدات ایران از منظر شاهنامه فردوسی». *فصلنامه ژئوپلیتیک*. سال یازدهم. شماره ۲. صص ۱۱۴-۸۹.
- حسنی باقری شریف‌آباد، مهدی (۱۳۹۰). «مؤلفه‌های تشکیل و تحکیم هویت سیاسی و اجتماعی ایران در بخش اساطیری شاهنامه». *فصلنامه مطالعات ملی*. سال دوازدهم. شماره ۱. صص ۱۱۶-۹۷.
- خالقی مطلق، جلال (۱۳۸۴). «هویت ایرانی و مرزهای ایران فرهنگی». *نشریه گلستان هنر*. دوره اول. شماره ۱. صص ۵۴-۳۶.

- خسروی، علیرضا و میرمحمدی، مهدی (۱۳۹۴). «ساخت واقع‌گرایی در سنت و فرهنگ ایرانی». *پژوهش‌های روابط بین‌الملل*. دوره اول. شماره ۱۸. صص ۱۰۷-۱۳۵.
- خطیبی، ابوالفضل (۱۳۸۵). «هویت ایرانی در شاهنامه». *نشریه نامه فرهنگستان*. دوره هشتم. شماره ۴. صص ۷۶-۶۹.
- ریس کاپن، توماس (۱۳۸۵). «صلح مردم‌سالارانه - مردم‌سالاری‌های جنگ‌طلب». در: *صلح لیبرالی*. ترجمه علیرضا طیب، تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی.
- زرقانی، سیدهادی و آئین‌دوست، سمانه (۱۳۹۰). «نقش فردوسی در تقویت و بازتولید هویت ایرانی». *پژوهشنامه خراسان بزرگ*. دوره دوم. شماره ۳. صص ۳۷-۵۴.
- سهامی، علی (۱۳۹۶). *بررسی روابط فرهنگی و آداب دیپلماسی در شاهنامه فردوسی*. پایان‌نامه دکتری. کرمانشاه: گروه زبان و ادبیات فارسی.
- سهامی، علی (۱۳۹۸). *روابط بین‌الملل و آداب دیپلماسی در شاهنامه*. تهران: انتشارات فصل پنجم.
- صادقی، مریم و ططری، خدیجه (۱۳۹۰). «بررسی و تبیین سیر تاریخی هویت انسانی براساس الگوهای ایرانشهری در شاهنامه فردوسی». *فصلنامه پژوهش‌های ادب عرفانی*. سال پنجم. شماره ۲. صص ۸۹-۱۱۴.
- فاضل، احمد (۱۳۸۹). «آموزه‌های شاهنامه به نظامیان: اقتدار سپاهیان، از آمادگی تا نبرد در میدان». *فصلنامه علوم نظامی*. سال دوازدهم. شماره ۴۰. صص ۱-۲۳.
- فردوسی، ابولقاسیم (۱۳۹۱). *شاهنامه*. [کتاب الکترونیکی]. به کوشش: پژمان پورحسین، قابل دسترس در: <https://sheroadab.ir/wp-content/uploads/2021/06/shahnameh.pdf> [دسترسی ۲۰ اردیبهشت ۱۴۰۲].
- قربانی‌نشین، ارسلان، کرمی، کامران و عباس‌زاده، هادی (۱۳۹۰). «قدرت هوشمند؛ تحول نوین قدرت در عصر جهانی شدن». *فصلنامه روابط خارجی*. سال سوم. شماره ۴. صص ۱۵۰-۱۲۵.
- قوام، عبدالعلی و فاطمی‌نژاد، سیداحمد (۱۳۸۸). «ارتباط جنگ و آنارشی؛ نقد دووجهی آنارشی - سلسله‌مراتب بر مبنای شاهنامه». *پژوهشنامه علوم سیاسی*. سال چهارم. شماره ۲. صص ۱۹۳-۱۵۹.
- مجته‌زاده، پیروز و کاوندی‌کاتب، ابوالفضل (۱۳۹۱). «ایران، ایرانشهر و ایران‌زمین در شعر فردوسی». *فصلنامه مطالعات ملی*. سال چهاردهم. شماره ۱. صص ۲۲-۳.
- مجته‌زاده، پیروز، حافظ‌نیا، محمدرضا و کاوندی‌کاتب، ابوالفضل (۱۳۹۰). «بررسی مفهوم کشور در شاهنامه فردوسی». *فصلنامه مطالعات ملی*. سال دوازدهم. شماره ۲. صص ۳۱-۵۵.
- محرمی، رامین و ممی‌زاده، رقیه (۱۳۹۰). «تقابل نمادهای خیر و شر در دوره اساطیری شاهنامه». *فصلنامه متن‌پژوهی ادبی*. شماره ۴۹. صص ۱۴۴-۱۲۷.

References:

- Al Toraifi, Adel (2012). *Understanding the role of state identity in foreign policy decision-making: the rise of Saudi-Iranian rapprochement (1997-2009)*. Dissertation Doctor of Philosophy. London: The London School of Economics and Political Science.
- Beržiūnas, Valentinas (2016). "Foreign Policy Decision-Making and the Construction of the State's Identity". in: *The European Consortium For Political Research*. Available at: <https://ecpr.eu/Events/Event/PaperDetails/28157>[Access 10 May 2023].
- Collins English Dictionary (2023). "Geopolitics". In: *Collins*. Available at: <https://www.collinsdictionary.com/jp/dictionary/english/geopolitics>[Access 10 May 2023].
- Finnemore, Martha and Sikkink, Kathryn (1998). "International Norm Dynamics and Political Change". *International Organization*. VO 52. No 4. pp 887 - 917.
- Gelis-Filho, Antonio (2019). "Geoculture: Missing in Action". *Almanac: Evolution: Evolutionary Trends, Aspects, and Patterns*. Vol 6. pp 167-187.
- Gurbuz, Mustafa (2004). *Identity Problematique in International Relations Theory*. Dissertation Master of Arte. Ankara: Bilkent University.
- Jenkins, Richard (2004). *Social Identity*. London: published Routledge.
- Markowitz, Jonathan and Fariss, Christopher (2018). "Power, proximity, and democracy: Geopolitical competition in the international system". *Journal of Peace Research*, Vol 55, No 1. pp 78-93.
- Nugroho, Ganjar (2008). "Constructivism and International Relations Theories". *Global & Strategis*. No 1. pp 85-98.
- Reeves, Julie (2004). *Culture and International Relations: Narratives, natives and tourists*. New York & London: Routledge.
- Viotti, Paul and Kauppi, Mark (2012). *International Relations Theory*. Fifth Edition. London: Pearson.
- Wendt, Alexander (1995). "Constructing International Politics". *International Security*. Vol 20. No 1. pp 71-81.
- Young Chul, Cho (2009). "Conventional and Critical Constructivist Approaches to National Security: An Analytical Survey". *The Korean Journal of International Relations*. Vol. 49. No 3. pp 75-102.
- Zehfuss, Maja (2004). *Constructivism in International Relations: The politics of reality*. United Kingdom: Cambridge University Press.